

10. „Как был Полотеск за царем...“

Лівонская вайна і перанос назвы на Полаччыну

Чарговае пераасэнсаванне назвы *Белая Русь*, якое на-
мецілася ў Т'епала, псеўда—Фаскарына, Джэнкінсаны, най-
больш паслядоўна ўвасобілася ў працах славутага польска-
га гісторыка, вармінскага біскупа Марціна Кромера. Мож-
на сцвярджаць, што менавіта ён у сваёй «Гісторыі паля-
каў» (Базель, 1555) першым **свядома** ўжыў назыву *Белая Русь*
у дачыненні да нашай краіны. Апісваючы тэрытарыяльныя
захопы Івана III, Кромер адзначыў, што: «Іван, князь
маскоўскі, заняволіўшы Вялікі Ноўгарад, захапіўшы многія
крэпасці і ўмацаванні на мяжы з Руссю, якая **завецца Бе-**
лай і знаходзіцца пад уладай вялікага князя літвінаў», уяў-
ляў для астатніх Русі і Літвы сур'ённую пагрозу»⁴²⁸. «Гісто-
рыя палякаў» адразу ж па выхадзе набыла шырокую вядо-
масць у Еўропе як самая аўтарытэтная крыніца ведаў па
гісторыі Польшчы і ВКЛ. Пэўна, ужо Т'епала і псеўда—Фас-
карына ў сваіх меркаваннях пра *Белую Русь* абапіраліся
менавіта на Кромера. Разумеючы, што агульных звестак
пра геаграфію Польшчы і ВКЛ цікаўнаму чытачу можа быць
недастаткова, Кромер падрыхтаваў своеасаблівы гісторы-
ка—геаграфічны даведнік да «Гісторыі палякаў», упершы-
ню апублікаваны ў 1575 г. у Франкфурце—на—Одэры пад
назвай «Польшча, або Пра становішча, народы, звычаі,
кіраванне і дзяржавы лад Польскага каралеўства»⁴²⁹. За
час, што прашлоў з сярэдзіны 1550-х, у становішчы
Польшчы і ВКЛ адбыліся адчувальныя змены, галоўнымі з
якіх быў захоп у 1563 г. Полацка і акругі Іванам IV і Люб-
лінскай уніі 1569 г., і яны знайшлі сваё адлюстраванне ў
чарговай працы вармінскага біскупа. *Белая Русь* у
«Польшчы...» згадваецца некалькі разоў, але не ў адна-
значным сэнсе. Сучасны перакладчык і выдавец гэтага тво-
ра Казікоўскі вылучае ў яго тэксле дзве *Белыя Русi: Russia Alba* — Украіну (усходнюю), якая мяжуе з Падоллем і Ва-

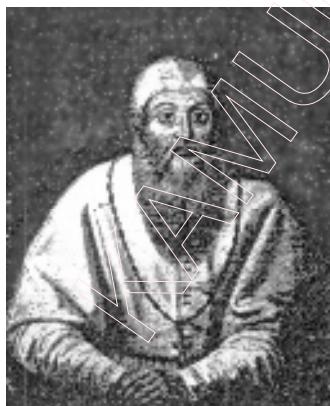
лынню і праз якую цякуць Дняпро і Паўднёвы Буг, і *Russia Alba* — Беларусь (таксама ўсходнюю). Ды наўрад ці Кромер свядома раздзяляў гэтыя рэгіёны. На працягу XVI ст. «цысырыфейская» Белая Русь паступова «дрэйфавала» на поўдзень, з Паўночна-Захадняй Расіі на сучасныя беларускія Падзвінне і Падняпроўе, а «трансцырыфейская», наадварот, на поўнач. Гэтыя дзве *Белыя Rusi* ў разуменні Кромера зліваюцца ў адзін край. Ён займае велізарную прастору: ад 57° паўночнай шыраты і ледзь не да Дняпроўскага лімана, ахопліваючы ўсе тыя землі далюблінскай Літвы, якія лічыліся *russkimi* (за выняткам Валыні ды Падолля, «правы» Кароны на якія палякам падаваліся неабвержнымі і задоўгага да 1569 г.).

Калі ў Кромера *Белаю Russię* называюцца ўкраінскія землі, ён працягвае традыцыі Калімаха, Цёлка, Ласкага:

«Дняпро, які цячэ на вялікім працягу праз Белую Русь і сумежнае з ёй Падолле, урэшце ўпадае ў Чорнае мора»⁴³⁰,
«...усходнюю границу Русі і ўсяго Польскага каралеўства

замыкае Падолле, якое на поўдні і ўсходзе мяжуе з Белай Руссю»⁴³¹;

«Бог, ці інакш Буг [Паўднёвы. — А.Б.] бярэ пачатак з багністай мясцовасці ў Падоллі, пад 49° даўгаты і $49^{\circ} 30'$ шыраты, таксама цячэ праз Белую Русь і, адхіляючыся ў паўднёвым кірунку на значным працягу, цячэ на ўсход, але ўрэшце ўпадае ў Дняпро [гзн. у Дняпроўскі ліман. — А.Б.]»⁴³². Можна дапусціць, што гэтае месца ў Кромера ўзыходзіць да Пампонія Лета (ці, прынамсі, перагукаецца з ім)⁴³³.

Марцін Кромер, славуты польскі гісторык, які першым свядома ўжыў назну *Белая Русь* у дачыненні да нашай краіны.

Што ж датычыць ужывання Кромерам тэрміна *Russia Alba* ў значэнні «сучасная Беларусь», трэба зрабіць неабходныя ўдакладненні. Пералічваючы «новыя набыткі [Кароны Польскай]» у выніку Люблінскай уніі 1569 г., ён удакладняе: «Палессе, суседня Русь, Валынь, Падолле, Інфлянты і Прусія герцагская, Літва са Жмуддзю і Белая Русь, якая мяжуе з Москвой (што ўсё складае зараз адно каралеўства)... апошняя мяжа Белай Русі дасягае 57 градусаў [паўночнай] шыраты, у той час як паўночны край Жмудзі дасягае 56° ⁴³⁴. Гаворачы тут аб *Белай Русі*, ён, здаецца, меў на ўвазе ўжо не Наўгародчыну і яшчэ не ўласна Беларусь у тым значэнні, якое надавалася гэтаму хароніму ў XVII—XIX ст. Кромер, улічым, даволі дакладна вызначае шыроты (напрыклад, паўночны край Жмудзі сапраўды дасягае 56° п.ш.). І значыць, ягонае выкаванне, што *Белая Русь* дасягае 57° (крыху далей на поўнач за Вялікія Лукі), можна растлумачыць так: у яе склад ім уключаліся, апрач *рускіх* земляў ВКЛ і, магчыма, Смаленшчыны, паўднёвыя часткі Наўгародчыны і Пскоўшчыны — землі ў вярхоўях рак Вялікая, Ловаць, Дняпро і Дзвіна, страчаныя ВКЛ у 1486—1537 г.

Тут дарэчы прыгадаць, як на працягу ўсяго XVI ст. адбываліся дыпламатычныя перамовы паміж прадстаўнікамі ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы. Звычайна яны пачыналіся з так званых «высокіх» узаемных прэтэнзій, г.зн. такіх, з якімі іншы бок не мог пагадзіцца ў прынцыпе. Прадстаўнікі Крамля патрабавалі «вяртання» Полацка, Віцебска, Кіева і г.д. У сваю чаргу, літоўскія дыпламаты настойвалі на сваіх «законных» правах на Ноўгарад, Пскоў і Цвер⁴³⁵. Аднак, хаця непрымальнасць максімальных патрабаванняў і ўсведамлялася бакамі, гэта быў не толькі прапагандысцкі прыём, але і дэкларацыя знешнепалітычных праграм—максімум. Для Рэчы Паспалітай такая праграма прадугледжвала аднаўленне тых межаў на ўсходзе, якія склаліся пры Вітаўце. «Не токмо Псков толикою силою возьму и с его пригороды, но и Великий Новгород и со всеми пределы новгородскими», —

дэклараўаў Стэфан Баторы⁴³⁶. Калі ж арыентавацца на больш памяркоўныя патрабаванні — аб аднаўленні межаў ВКЛ да пачатку маскоўскай «рэканкісты», г.зн. прыкладна на 1486 г., — дык каардынаты 57° п.ш. не выглядаюць выпадковымі. Дакладна на такой шыраце (крыху на поўдзень ад г. Холм) знаходзіліся найбольш паўночныя з тых наўгародскіх валасцей, на якія ў перыяд найбольшай магутнасці ВКЛ распаўсюджваліся літоўскія падаткі. На

Russia Alba на карце Еўропы Каспара Вопеля (Антверпен, 1566). Прыцягвае ўвагу непраўдападобна вялікае Белае возера (*Lacus Candidus*), нібыта выток Волгі, Дняпра і Дзвіны.

57° п.ш. змяшчалі паўночную мяжу *Белай Русі* і многія карты XVII ст.⁴³⁷. Яшчэ адным сведчаннем на карысць гэтай гіпотэзы можна лічыць карту Еўропы кёльнскага прафесара матэматыкі Каспара Вопеля (Антверпен, 1566). *Russia Alba* на ёй паказаная ў раёне Веліж — Таропец — Ржэў — Вялікія Лукі⁴³⁸.

Такім чынам, менавіта ў варунках Лівонскай вайны, калі перад Рэччу Паспалітай паўстала задача вяртання Полацка (а найбольш радыкальныя памкненні былі скіраваныя і на далучэнне ўсіх тых усходнеславянскіх тэрыторый, якія пры Альгердзе і Вітаўце ўваходзілі ў сферу ўплыву ВКЛ), назва *Белая Русь*, якая са скасаваннем якой-кольвецы адметнасці Ноўгарада апынулася як бы ў «падвешаным» стане, перайшла на сумежную тэрыторыю ВКЛ — у першую чаргу, на Полаччыну. Апошняя, знаходзічыся пад уладай Івана Жахлівага, па некаторых адміністрацыйных прыкметах складала адно цэлае з прылеглымі расійскімі тэрыторыямі. Напрыклад, Полацк і Вялікія Лукі ўваходзілі ў адно епіскапства⁴³⁹. З пункту гледжання Кромера, у статусе Полацка і, скажам, Таропца, Себежа, Веліжа, Вялікіх Лук не было вялікай розніцы. Усе гэтыя «новыя набыткі Кароны Польскай» належала яшчэ адваяваць у Масквы. У выніку поспехаў Баторыя яны на кароткі час апынуліся пад яго ўладай. Нунцый Джаванні Калігары ў лісце Стэфану Баторыю ад 29 красавіка 1581 г. прасіў забяспечыць праезд легата Антонія Пасевіна праз «найвялікшае Каралеўства Польскае, Вялікае княства Літоўскае, Белую Русь і Лівонію»⁴⁴⁰. Вельмі імаверна, што пад гэтай *Белай Руссю* разумеліся ўсе землі, занятыя Баторыем у 1579—1581 г. У кастрычніку 1581 г. Іван Жахліві патрабаваў ад Баторыя вярнуць «Луки Великія, и Невль, и Заволочье, и Холм, и псковскіе пригорады, что король поімал»⁴⁴¹. Але ж усе пералічаныя тэрыторый ў «цысыфейскай» традыцыі звязваліся з *Белай Руссю*.

Пэўны час і для пэўных аўтараў паняцце *Белая Русь* магло ахопліваць тэрыторыю па абодвух баках маскоўска–літоўскай мяжы 1561 г. Такі прамежкавы стан, магчыма, у нейкай ступені адлюстраваны і ў пазнейшым выказанні польскага пісьменніка Шымона Стараўольскага. Ён называў *Белую Русь* «сумежнай і падуладнай Вялікаму княству Літоўскаму» (гл. наступны раздзел). Невыпадкова Стараўольскі адзначаў, што «першы горад Белай Русі — гэта Палацк, які ляжыць над ракой Дзвінай»⁴⁴². Менавіта Палацк, які 16 гадоў знаходзіўся пад уладай Масквы, стаў першым горадам у ВКЛ, да якога пачалі прывязваць лакалізацыю *Белай Русі*.

Расійскі даследчык XIX ст. І. Зяленскі пісаў: «Настоящая Белоруссия простиравася в древние времена с севера на юг от г. Дриссы и оз. Освея до Могилева и Друцка, а с востока на запад — от Великих Лук и от р. Ловати до м. Белого на границе Витебской и Минской губерний (Борисовский уезд), т.е. Белоруссией называлась вначале страна между Двиною, Днепром и Друтью»⁴⁴³. Хаця ў вызначэнні паўднёвых і заходніх межаў *Белай Русі* тут бачны ўплыў Тацішчава, у цэлым Зяленскі даволі дакладна акрэсліў абшар назвы, калі мець на ўвазе не «древние времена» ўвогуле, а 1560—1570-я г. Ян Баршчэўскі (каля 1794—1851) пісаў у часы, калі назва *Беларусь* ужо трывала замацавалася, прынамсі, за Віцебскай і Магілёўскай губернямі. Аднак для яго «ўся Беларусь» — гэта, здаецца, найперш некалькі цэнтральных паветаў тагачаснай Віцебскай губерні (прыкладна ў межах колішняга Палацкага ваяводства): Палацкі, Себежскі, Невельскі, магчыма, Дрысенскі і Лепельскі⁴⁴⁴.

Прыядзём яшчэ некалькі прыкладаў канца XVI—пачатку XVII ст., калі тэрмін *Белая Русь* ужываўся для абавязчэння ўсіх спрэчных паміж Рэччу Паспалітай і Масквой тэрыторый паабапал мяжы, якая цягнулася ад Лівоніі да Севершчыны. Карта Рэчы Паспалітай П'ера дзю Валя (каля

1645—1650) называе Маскоўскую дзяржаву *La Grande Blanche Rosse ou Moscovie*. Прычым гэтая назва на карце ахоплівае Вялікія Луکі, Белую, Смаленск, Дарагабуж, Бранск, Ноўгарад—Северскі, Чарнігаў — як заходнія вобласці Маскоўскай дзяржавы, так і тыя тэрыторыі, што адышлі ад яе паводле Дэўлінскага замірэння 1618 г. і на момант укладання карты заставаліся ў Рэчы Паспалітай⁴⁴⁵. Супаставім абрысы гэтай тэрыторыі з той, пра якую падчас Лівонскай вайны Стэфана Баторыя прасіла парупіцца літоўскае мажнаўладства: «пра Северскую зямлю і замкі, пра Смаленск і прыгарады Смаленскія, а таксама пра Ноўгарад Вялікі, пра Пскоў і землі іх, якія насуперак справядлівасці ад Панстваў яго Карабеўскай Міласці адарваныя»⁴⁴⁶, каб убачыць, што яны амаль супадаюць.

Блізкія да гэтых контуры *Белай Rusi* ў польскім перакладзе «Хронікі Еўрапейскай Сарматыі» Аляксандра Гваныні (Кракаў, 1611): «А ёсьць [Русь] траякая: адна белая, другая чорная, трэцяя чырвоная... Белая каля Кіева, Мазыра, Mcціслава, Віцебска, Орши, Полацка, Смаленска і зямлі Северскай, якая здаўна належыць Вялікаму княству Літоўскому...»⁴⁴⁷.

Праўда, Гваныні, ураджэнец Вероны ў Венецыянскай рэспубліцы, удзельнік Лівонскай вайны ў складзе літоўскага войска, да такога разумення *Белай Rusi* прыйшоў не адразу — цытаваны пасаж адсутнічае ў першых выданнях *Sarmatiae Europeae Descriptio* (Кракаў, 1578; Шпаэр, 1581; Венецыя, 1583). На гэта звярнуў увагу яшчэ Я. Юхो⁴⁴⁸. Хутчэй за ўсё, сапраўдны аўтар працытаванага ўрыўка — перакладчык «Еўрапейскай Сарматыі» на польскую Марцін Пацкоўскі. Большасць жа даследчыкаў, не адрозніваючы выдання Гваныні, часта прыпісваюць прыведзеную вытрымку самому веронцу і канкрэтна выданню 1578 г.⁴⁴⁹. У польскім перакладзе 1611 г. даданыя новыя звесткі пра *Белую Русь*, больш адпаведныя яе тагачаснаму разуменню, але ў тэксле пакінутыя і ўсе ранейшыя выказванні Гваныні

наконт яе. Прычым і ў першых выданнях ён не надта парупіўся, каб неяк узгадніць іх між сабой.

Так, адзін з раздзелаў называецца «Спосаб арання і засяяння на Беларусі, сумежнай з Масковіяй (*Moschoviae confini*), і ў Вялікім княстве Літоўскім»⁴⁵⁰. Далей «беларусы і маскавіты» згадваюцца побач (*Rutheni Albi Moscovitaeque*)⁴⁵¹. Адсюль можна меркаваць, што *Белая Русь* — краіна, цесна звязаная з Масковіяй, але не ідэнтычная ёй. Гэта, напэўна, тая «частка Белай Русі», якую «трымае Кароль Польскі»⁴⁵², — тыповы прамежкавы варыянт, які на гадавае Т’епала ці Кромера. Але хапае ў Гваныні і зусім іншых прыкладаў, якія адназначна ідэнтыфікуюць *Белую Русь* і Маскоўскую дзяржаву: «Масковія, папросту Масква, найвялікшы горад, — галава і сталіца ўсёй Русі Белай, падначаленай Вялікаму Князю Маскоўскаму»⁴⁵³. У прадмове да першага лацінскага выдання Гваныні, падкрэсліваючы, што знаходзіцца «ў сумежнай з Масковіяй крэпасці Віцебску», тлумачыць, што гэтая Масковія — «пэўная вобласць у цэнтры Белай (як кажуць) Русі»⁴⁵⁴. Адкуль вынікае, што сам Віцебск знаходзіцца па-за межамі гэтай *Белай Русі*. Хаця менавіта толькі гэтая частка сучаснай Беларусі ў час апублікавання «Еўрапейскай Сарматыі» і пачала трывала атаясамлівацца з назвай *Белая Русь*.

Лютэранскі пастар Паўль Одэрборн з Памераніі, які служыў у Літве і Курляндіі, у «Апавяданні пра рэлігію і звычаі рускіх», выдадзеным у 1582 г. у Ростаку, пісаў пра падзеі нядаўнай вайны: «Калі была вызвалена Полаччына, Сокал, Суша, Туроўля і іншыя гарады Белай Русі агнём і мячом былі знішчаныя дашчэнту»⁴⁵⁵. Ніжэй, пералічваючы рускія рэкі, Одэрборн назваў толькі Дняпро, Дзвіну, Дзісну, Дрысу і Палату⁴⁵⁶. Напэўна, гэтым ён акрэсліў абсяг менавіта *Белай Русі* ў новым сэнсе, а не Русі ўвогуле.

Супрацоўнік англійскай Маскоўской кампаніі і прадстаўнік англійскай кароны пры двары Івана Жахлівага Джэром Хорзі, правёў у Маскве значную частку жыцця

паміж 1573—1591 г. Ён згадваў у сваіх успамінах: «[Іван IV] адняў у польскага караля славутыя гарады Полацк, Смаленск, Дарагабуж, Вязьму і шмат іншых, авалодаў Белай Руссю і Літвой з іх квітнеючымі гандлёвымі гарадамі і абласцямі, якія прыносялі вялікія даходы...»⁴⁵⁷. Перадача англічанінам назывы, ці не ўпершыню ў Заходній Еўропе, паводле фанетычнага прынцыпу (*Bella Russia*), у адрозненне, скажам, ад яго суайчынніка Адамса (*Russia the white*), паказвае на тое, што Хорзі даведаўся пра яе не з еўрапейскіх краін, а ад славянаў. Але Хорзі не вельмі добра разбіраўся ў храналогіі маскоўскіх заваёў. (Як вядома, Вязьма перайшла да Масквы ў 1494 г., Смаленск і Дарагабуж — у 1514 г., задоўга да Івана IV, а захоплены ў 1563 г. Полацк быў у 1579 г. ужо вызвалены Стэфанам Баторыем). Для яго і для іншых еўрапейцаў паведамленні пра тэрытарыяльныя захопы Івана IV зліваліся з падзеямі стогадовай даўніны, калі *Белая Русь*, гзн. Ноўгарад, была падначаленая ягоным цэз-

Аблога Полацка Іванам Жахлівым у лютым 1563 г. паводле тагачаснага аўгсбургскага «лятучага лістка». 16-гадовае знаходжанне горада з акругай пад маскоўскай акупацыяй было адным з асноўных фактараў, якія паспрыялі канчатковому замацаванию за гэтай часткай ВКЛ назывы *Белая Русь*.

кам Іванам III (*Ioannes Moschorum dux subacto Novogrado Magno*)⁴⁵⁸.

Ды і карная выправа Івана IV на падуладны Маскве Ноўграрад, які надумлівы маскоўскі тыран падазраваў у сімпатах да Літвы, не менш жорсткая, чым расправа над літоўскім Полацкам, пакідала ў еўрапейцаў уражанне, нібыта была здзейснена ў чужой краіне. Дарэчы, яна найперш і прычынілася да ўзнікнення пашыранай у еўрапейцаў мянушкі Івана IV — «Жахлівы». А сама назва «Полацк» у Еўропе лёгка блыталася з Псковам (ст.-рус. *Плесков*, ням. *Pleskau*), як у аўгсбургскім «лятучым лістку» (1563), дзе захоплены Іванам Жахлівым горад быў названы «*ain Festunge Polotzki oder Pleski genannt...*»⁴⁵⁹. І ў значна ранейшых дакументах, напрыклад, у данясенні вялікаму магістру Марціну Трухзесу (Рыга, 1478), калі сярод падначаленых ВКЛ земляў называецца *Ploschkow*, цяжка вызначыць, ідзе гутарка пра Пскоў ці Полацк⁴⁶⁰.

З паведамлення Хорзі таксама бачна, што Смаленшчыну, асабліва важную для абодвух бакоў спрэчную тэрыторыю, ужо даволі часта лічылі *Белай Руссю*. Тую ж Вязому ў 1605 г. адносіў да *Белай Русі* Іпацій Пацей (гл. раздзел 4)⁴⁶¹.

Іншымі словамі, пад *Белую Руссю* ў перыяд Лівонскай вайны амаль усе разумелі сукупнасць страчаных раней — рэальна і ўяўна — тэрыторый, якія Рэч Паспалітая намагалася адваяваць у Расійскай дзяржавы: і Полаччына, захопленая на пачатку вайны, і страчаная на рубяжы XV—XVI ст. Смаленшчына падпадала пад гэтую назуву як бы «заадно» з Псковам і Ноўграадам. Пасля таго, як паспяховая абарона Пскова рускімі зруйнавала мары аб далучэнні колішніх літоўскіх уладанняў, і Ям–Запольскі мір 1582 г. у асноўным аднавіў даваенную мяжу, назва *Белая Русь* (у тым значэнні, у якім яна праіснавала да мяжы XIX і XX ст.) замацавалася за сучаснай Паўночна–Усходній Беларуссю, перш за ёсё, за Полаччынай. Аднак яшчэ працяглы час гэтая назва ўжывалася і да значнай часткі Украіны, што тлумачыцца

традыцый, узыходзячай,
на наш погляд, яшчэ да
Албаніі Бэкана і Барталамея
Аглійскага.

Кідаецца ў вочы, што часцінья сустральнасці тэрміна рэзка ўзрастаете ў 1580-х г. І ў большасці выпадкаў яго ўжываюць у сувязі з падзеямі на поўначы ды ўсходзе сучаснай Беларусі. Пра *Белую Русь* пачынаюць пісаць ужо і мясцовыя жыхары. 1585 годам датуецца запіс у інвентары францысканскага кляштара ў Ашмянах наконт «памесця Бортнікі ў Белай Русі». Асабліва часта згадваецца *Белая Русь* у выдадзенай у 1582 г. у Кёнігсбергу «Хроніцы Польскай, Літоўскай, Жмудскай і ўсяе Русі» Мацея Стрыйкоўскага, першым элементарнокрытычным выкладзе гісторыі Вялікага княства. Як слушна адзначаў М. Улашчык, які прысвяціў асобнае даследаванне аналізу даных гэтай хронікі пра *Белую Русь*, у адпаведнасці з імі немагчыма лакалізаваць разгляданую назну ў нейкім адным рэгіёне⁴⁶². Але ў гэтым Стрыйкоўскі не адрозніваецца ад такіх аўтарытэтай, як Мюнстэр ці Кромер. Практычна ва ўсіх выпадках ужывання ім назвы *Белая Русь* можна прасачыць тую ці іншую традыцыю.

Зрэшты, некаторыя канатацыі нашай назвы прыпісанныя Стрыйкоўскуму пазнейшымі даследчыкамі. Так, паводле Улашчыка, сярод гасцей вялікага князя літоўскага Вітаўта на Луцкім з'ездзе 1429 г. у Стрыйкоўскага пералічаныя: «...вялікі князь маскоўскі Васіль Іванавіч, князь Барыс Цвярскі, князь разанскі, Адоёўскія, князі Белай Русі, Фрыц,

*Nixen Zettiboteli Oftewelis famo folie p.
ant. sociis fratre et iudee fratre et iudee fratre et iudee*

Мацей Сtryйкоўскі. Партрэт з «Хронікі польской...» (1582).

кароль дацкі і шведскі, выгнаны валашскі гаспадар і г.д.)»⁴⁶³. Але, трэба заўважыць, перадаючы гэтае месца з «Хронікі...», Улашчык адвольна расставіў знакі прыпынку, якіх у арыгінале няма (*Boris Twerski i Rezanski i Odojewscy kniaziowie Bialej Rusi*)⁴⁶⁴. У выніку ў яго атрымалася: «...князі Белай Русі — Адоёўскія»⁴⁶⁵, — чаго Стрыйкоўскі зусім не хацеў сказаць. Больш слушным, мяркуюм, будзе перадаць гэтае месца як: «...[князі] Адоёўскія, князі Белай Русі», — і г.д. А калі супаставіць з паведамленнем Стрыйкоўскага беларуска-літоўскія летапісы, якімі жмудскі канонік актыўна карыстаўся, робіцца ясным, што ён меў на ўвазе менавіта *Белую Русь* — Ноўгарад. У летапісах адпаведнае месца чытаецца так: «...и Одоевские князи сами были, и от Великаго Новагорода и от Пскова»⁴⁶⁶. У «Пахвале Вітаўту» ў такім самым парадку пералічваюцца князі, якія «прислушали» вялікаму князю літоўскаму: «...великий князь Едоевский, и Новогород Великий, Псков...»⁴⁶⁷. Сам жа Улашчык заўважыў: «В летописях указаны, помимо представителей, которые есть у Стрыйковского, послы от Новгорода и Пскова»⁴⁶⁸. Але відавочна, Стрыйкоўскі проста замяніў Ноўгарад і Пскову на «Белую Русь», што, як мы ведаем, было цалкам аргументаваным.

Гэтае меркаванне пацвярджаецца і назвой аднаго з раздзелаў «Хронікі...»: «Пра Белую і Чорную Русь, усходнія, паўночныя і паўднёвые народы старажытныя, і іх князёў вяліканіяўгародскіх, ізборскіх, пскоўскіх, белазёрскіх, кіеўскіх, уладзімірскіх, валынскіх, галіцкіх, падгорскіх, падольскіх і т.д.»⁴⁶⁹. У спісе князёў першыя чатыры — з гарадоў, якія ў найбольш распаўсюджанай заходній традыцыі стабільна звязваліся з *Белай Руссю* — Ноўгарадам. Апроч такога, самага традыцыйнага разумення *Белай Русi*, у Стрыйкоўскага сустракаецца і вызначэнне Івана Каліты «беларускім княжычам»⁴⁷⁰, і характарыстыка вялікіх князёў маскоўскіх — «уладары Бела-Рускай манархii»⁴⁷¹. Як ужо гаварылася вышэй, тут мы маем справу з ганаровай

тытулатурай вялікіх князёў маскоўскіх — «белых рускіх цароў», якую часта змешвалі з харонімам *Белая Русь*.

У некалькіх выпадках звесткі Стрыйкоўскага пра *Белую Русь* яўна паходзяць ад Кромера: «Уладзімір [Святаслававіч] усю Русь Паўночную, Усходнюю і **Чорную** і **Белую**, якія ляжаць на поўдні, пад сваю моц прывёў»⁴⁷²; «Васіль, князь галіцкі і ўладзімірскі, на той час быў у Чорнай і Белай Русі найстарэйшым і найбагацейшым»⁴⁷³. Яшчэ ў адным месцы, каменціруючы захоп Свідрыгайлам Полацка, Смаленска і Кіева, Стрыйкоўскі на бэлягу пазначыў: «Свідрыгайла апанаваў Белую Русь»⁴⁷⁴. Тут, як часам і ў Кромера, тэрмін ахоплівае ўсходняя часткі і Беларусі, і Ўкраіны. Прыкладна ў такім жа сэнсе ён ужыў яго ў іншым сваім творы, «Пра пачаткі...»: пры апісанні падзеі 1123 г. ён паведаміў, як нібыта Ўладзімір Манамах уцёк з Кіева на *Белую Русь*, спалохаўшыся выступлення польска–венгерскага войска⁴⁷⁵.

Такім чынам, Стрыйкоўскі з уласцівай яму непаслядоўнасцю здолеў ужыць назvu *Белая Русь*, прынамсі, у пяці розных значэннях:

- 1) у пачатковым (*Albania* — Ноўгарад);
- 2) у значэнні «Усходняя Украіна»;
- 3) як агульную назvu Ўсходняй Украіны і Ўсходняй Беларусі;
- 4) як сінонім *Масковii*, што было звязана не столькі з далучэннем да Маскоўскай дзяржавы Ноўгарада ў канцы XV ст., колькі з традыцыямі панегірыстаў маскоўскага двара (пра што мы ўжо казалі ў раздзеле 5);
- 5) Нарэшце, Стрыйкоўскі ці не першым ужыў тэрмін «беларусы» ў значэнні, вельмі блізкім да сучаснага. Пералічваючы размаітвыя славянскія народы, ён назваў і «літоўскіх беларусаў». Можна пагадзіцца з меркаваннем Улашчыка, што гэтыя *Bielorussacy Litewscy* — правобраз сучасных беларусаў, калі ўлічыць, што межы паслялюблінскай Літвы ў асноўным супадалі з межамі сучаснай Беларусі⁴⁷⁶.

Аднак заўважым, Стрыйкоўскі мог залічыць да іх і ўкраінцаў, бо быў блізкі да тых калаў у ВКЛ, якія яшчэ не змірліся з Люблінскай уніяй і, значыцца, па-ранейшаму лічылі *Літвой* частку Ўкраіны, далучаную да Польшчы ў 1569 г.⁴⁷⁷. У кожным разе, у параўнанні з Вісліцкім, тэрмін якога «белая русіны» ў роўнай ступені мог быць аднесены да сучасных беларусаў, украінцаў ці рускіх, гэта чарговы крок да складвання таго значэння этнічнай назвы, якое існуе сёння.

Дзякуючы Стрыйкоўскуму тэрмін пачынае набываць больш шырокую вядомасць у ВКЛ, але амаль ніхто тут яшчэ не праецыруе яго на «Русь Літоўскую». Рукапісны пераклад «Хронікі» на старабеларускую мову так паведамляе пра місіянерскую дзеянасць княгіні Вольгі: «У Пскове месце белоруском (бо была Олга псковянка) найпервой от всех... збудowała церков»⁴⁷⁸. Створаная на рубяжы XVI—XVII ст. «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», вульгарызаваны пераказ Стрыйкоўскага, паведамляе паміж 1284 і 1289 г., нібыта літоўскія князі Эрдзівіл і Вікінт уцяклі «до Василия, володимерскага князя, брата Данила Романовича, короля руского, которые то на той час были на Чорной и Белой Руси можнейшими князьями рускими»⁴⁷⁹.

Увогуле кола інтэлектуалаў Рэчы Паспалітай, якія карысталіся гэтым тэрмінам, было даволі цесным. Тут усе ведалі адзін аднаго. Стрыйкоўскі, напрыклад, служыў на Віцебшчыне ў войску ВКЛ пад камандай Гваныні і пасля выхаду «Хронікі Еўрапейскай Сарматыі» абвінаваціў яго ў прымітыўным плагіяце, заявіўшы, што яго былы камандзір, так бы мовіць, скарыстаўся са службовага становішча і спісаў для сваёй «Сарматыі» ледзь не ўсю «Хроніку Літоўскую...». Адпаведна і ў звестках пра Белую Русь непаслядоўнасць Гваныні быццам паўтарае непаслядоўнасць яго былога падначаленага.

Яшчэ адна пара асабістых ворагаў, якія пакінулі каштоўныя сведчанні па гісторыі назвы — гэта нунцый Свято-га прастола ў Рэчы Паспалітай Альберта Баланьеці і езуіт

Антонія Пасевіна, актыўны праваднік папскай «чайночнай дыпламатыі» паміж Масквой і Варшавай на заключным этапе Лівонской вайны.

Баланьеці ў лісце да кардынала Комскага 27 ліпеня 1581 г. згадваў «куварванне, здзейсненае Маскавітам у Белую Русь падчас замірэння»⁴⁸⁰. Паколькі вядома, што ў канцы чэрвеня — на пачатку ліпеня 1581 г. рускія, парушыўшы перамір'е, напалі на Аршанскі павет — Оршу, Копысь, Дуброўну, Шклёў, Магілёў⁴⁸¹. Дык у рэляцыі Баланьеці, можна меркаваць, да *Белай Русі* была аднесеная менавіта гэтая тэрыторыя.

Пасевіна пад *Белай Руссю* нязменна меў на ўвазе Паўночную Беларусь. Так, у трактаце «Масковія» (Вільня, 1586) чытаем: «Калі я быў на Белай Русі, мне апавядалі, што ў той вобласці, якая завецца Чырвонай Руссю, і якая, гэтак сама ж, як і Белая, падначаленая каралю Польшчы, у Драгобычы, ёсць калодзеж з салёнай вадой...»⁴⁸².

У «Лівоніі» (1583): «Лівонія... ад Русі, што належыць маскоўскаму гаспадару, аддзяляеца р. Нарвай, а ад тae часткі, якая завецца Белай [Руссю], уласна межамі на ўсходзе і поўдні»⁴⁸³. Такое апісанне можна дастасаваць не толькі да сумежнай з сучаснай Латвій Полаччыны, але і да больш паўночных раёнаў Расіі — асабліва калі мець на ўвазе меркаванне, што Расія не мела на іх законнага права⁴⁸⁴.

У «Маскоўскім пасольстве» (1582): «Дзісна — крэпасць у Белай Русі, адбудаваная пасля падзення Полацка каля 15 гадоў таму над рэкамі Дзвіна і Дзісна»⁴⁸⁵. Дарэчы, далёкі сваяк Ф. Калімаха, купец-фларэнтыец Джаванні Тэдальды, які жыў у Гданьску і вёў гандаль з Масквой, часта праязджалаючы праз Вялікае княства, пры сустрэчы з Пасевінам у Дзісне называў яе проста «горадам Русі» (*Dzisna della Russia*)⁴⁸⁶. Гэта сведчыць хіба аб tym, што ўжыванне назвы *Белая Русь* было атрыбутам перш за ўсё людзей адукаваных, дасведчаных у лаціне і, так бы мовіць, крыху адарванных ад «сярмяжных» рэалій жыцця.

Адным з такіх быў паэт Саламон Рысінскі († 1625), ураджэнец Кабыльнікаў (імаверна, сённяшні пас. Нарач⁴⁸⁷). Пры паступленні ў Альтдорфскі юніверсітэт 2 снежня 1586 г. ён упісаўся ў метрыку пад імем *Solomo Pantherus Leucorussus*⁴⁸⁸. Гэта ўжо другі (пасля М. Стрыйкоўскага) выпадак ужытку этноніма «беларус» у значэнні, блізкім да сучаснага. Пазней, у лісце да свайго сябра, нямецкага праўаведа Конрада Рытэрсхайзена 15 лістапада 1588 г. Рысінскі назваў сваю радзіму «Леўкарусіяй»⁴⁸⁹, што выклікае асацыяцыі ў першую чаргу з лекцыямі Пампонія Лёта, а таксама з апісанай Бэканам краінай *Leucovia*. Так паступова тэрмін *Белая Русь* замацоўваўся ў свядомасці тутэйшай інтэлігэнцыі. Але да канчатковага прайяснення яго зместу было яшчэ вельмі далёка.